

Nanoelektronika, nanotechnológia - Bevezetés

Dr. Bonyár Attila, egyetemi docens

bonyar@ett.bme.hu

Budapest, 2023.03.08.

Bemutakozás

- **2009: okleveles villamosmérnök** (ötéves képzés),
- **2011: egészségügyi mérnök (MSc)**,
- **2014: PhD** (Fémes nanoszerkezetek vizsgálata atomierő mikroszkópiával (AFM)),
- **2021: Habilitáció** (Plazmonikus elvű bioérzékelők kutatás- fejlesztése),
- **Oktatott tárgyak: Nanotudomány (MSc)**, Alkalmazott nanotudomány (PhD), **Bio- és nanoszenzorika (MSc)**, Nanoelektronika, nanotechnológia (MSc), Alkalmazott szenzorika (MSc).

- **Kutatási területek:** bioszenzorok, optikai (plazmonika) szenzorok, nanometrológia (AFM).
- **Fontosabb pozíciók:** villamosmérnöki szakbizottság (2016-), egészségügyimérnöki szakbizottság (2018-), MTA-EETT (2017-), IEEE Nanotechnology Council (NTC) TC-11 chair (2021-).

Áttekintés

1. Bevezetés – „nano” definíciók
2. Nanoorientáció
3. Nanoanyagok csoportosítása

1. Bevezetés

Mi az a nano?

Nanosz (νανος): görögül *törpe*

1960. óta SI előtag: 10^{-9}

Nano előtagú mértékegységek:

- Nanométer
Emberi hajszál átmérője kb. 50000 nm
10 atom átmérője összesen kb. 1 nm
- Nanoszekundum
A fény 1 ns alatt 30 cm-t tesz meg

1. Bevezetés

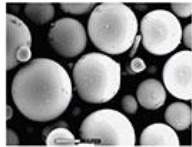
Things Natural

Dust mite
~200 μm

Ant
~5 mm

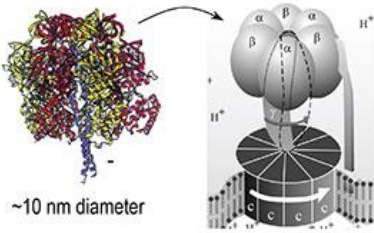
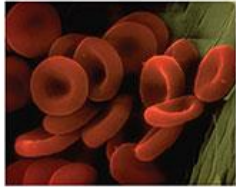

Fly ash
~10-20 μm

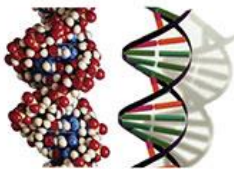
Human hair
~60-120 μm wide

Red blood cells
(~7-8 μm)

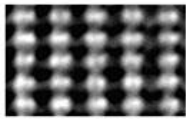

~10 nm diameter

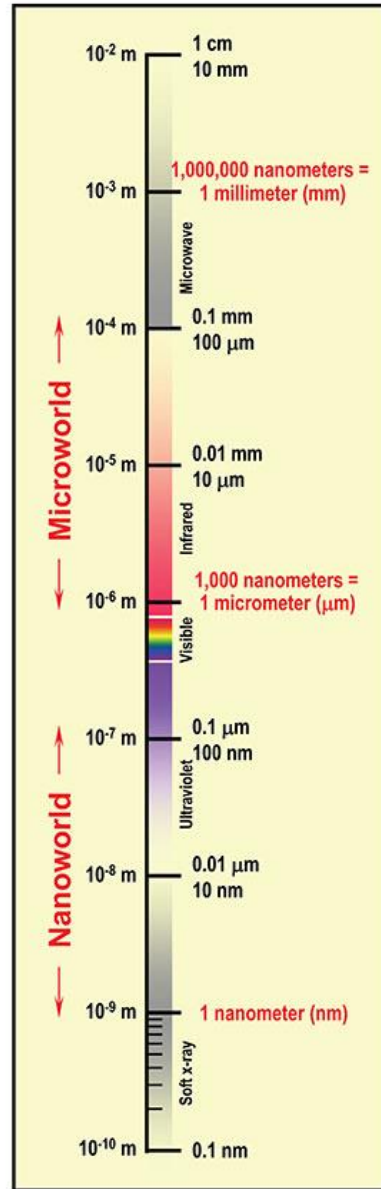
ATP synthase

DNA
~2-1/2 nm diameter

Atoms of silicon
spacing 0.078 nm

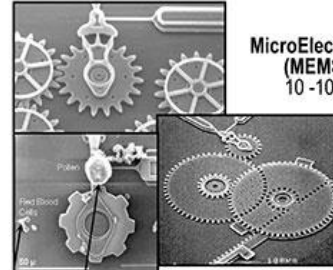

<https://ora.u.org/ihos/tech-topics/nanotechnology-scale.html>

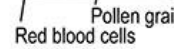
Things Manmade

Head of a pin
1-2 mm

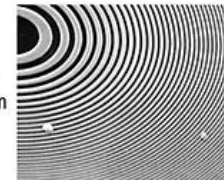

MicroElectroMechanical (MEMS) devices
10 -100 μm wide

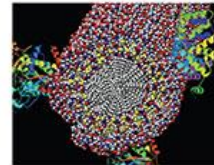

Pollen grain

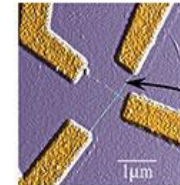
Red blood cells

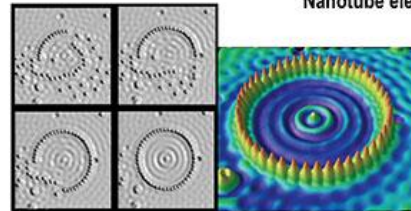
Zone plate x-ray "lens"
Outer ring spacing ~35 nm

Self-assembled, Nature-inspired structure
Many 10s of nm

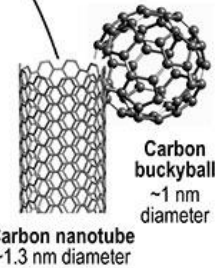
Nanotube electrode

Quantum corral of 48 iron atoms on copper surface
positioned one at a time with an STM tip
Corral diameter 14 nm

The Challenge

Fabricate and combine nanoscale building blocks to make useful devices, e.g., a photosynthetic reaction center with integral semiconductor storage.

Carbon nanotube
~1.3 nm diameter

1. Bevezetés

Történet

Vízió: 1959. december 29., California Institute of Technology,
Richard P. Feynman – "There's Plenty of Room at the Bottom" c. előadása

- az anyag manipulálásának és irányításának nehézsége az atomi méretskálához közeli tartományokon,
- ismert fizikai törvényekből extrapolált,
- egy olyan technológiát vizionalizált, amely a természethez hasonlóan atomonként vagy molekulánként épít fel nanoobjektumokat.

Realizáció: Az 1980-as évektől kezdve folyamatosan felfedezések és találmányok támasztották alá a „vízió” lehetőségét.

Elismerés: 2000. január, California Institute of Technology,
W. J. Clinton (elnök) – előadás a „nanotechnológia” lehetőségeiről és fontosságáról. NNI: National Nanotechnology Initiative – kiemelt fontosságú és kiemelten támogatott tudományos kutatási terület 2001-től.

1. Bevezetés

Történet

Meghatározó eredmények a 80-as évektől:

- 1981 – pásztázó alagútmikroszkóp (STM) felfedezése (Binnig, Rohrer),
- 1985 – C60 fullerén felfedezése (Smalley, Curl és Kroto),
- 1986 – atomerő mikroszkóp (AFM) felfedezése (Binnig, Rohrer),
- 1987 – az elektromos vezetés kvantumjellegének első megfigyelése,
- 1987 – az első egyelektron-tranzisztor létrehozása (Fulton, Dolan),
- 1991 – többfalú szén nanocső (MWCNT) felfedezése (Iijima),
- 1993 – egyfalú szén nanocső (SWCNT) felfedezése (Iijima, Bethune).

1. Bevezetés

Terminológia és definíciók

Nanotudomány (nanoscience, nanoscale science): "...is the study of phenomena and manipulation of materials at atomic, molecular, and macromolecular scales, where properties differ significantly from those at a larger scale." (Royal Society definíció alapján).

Nanotechnológia: "...the ability to individually address, control, and modify structures, materials and devices with nanometre precision, and the synthesis of such structures into systems of micro- and macroscopic dimensions..." (Nanotechnology, IOP Publishing)

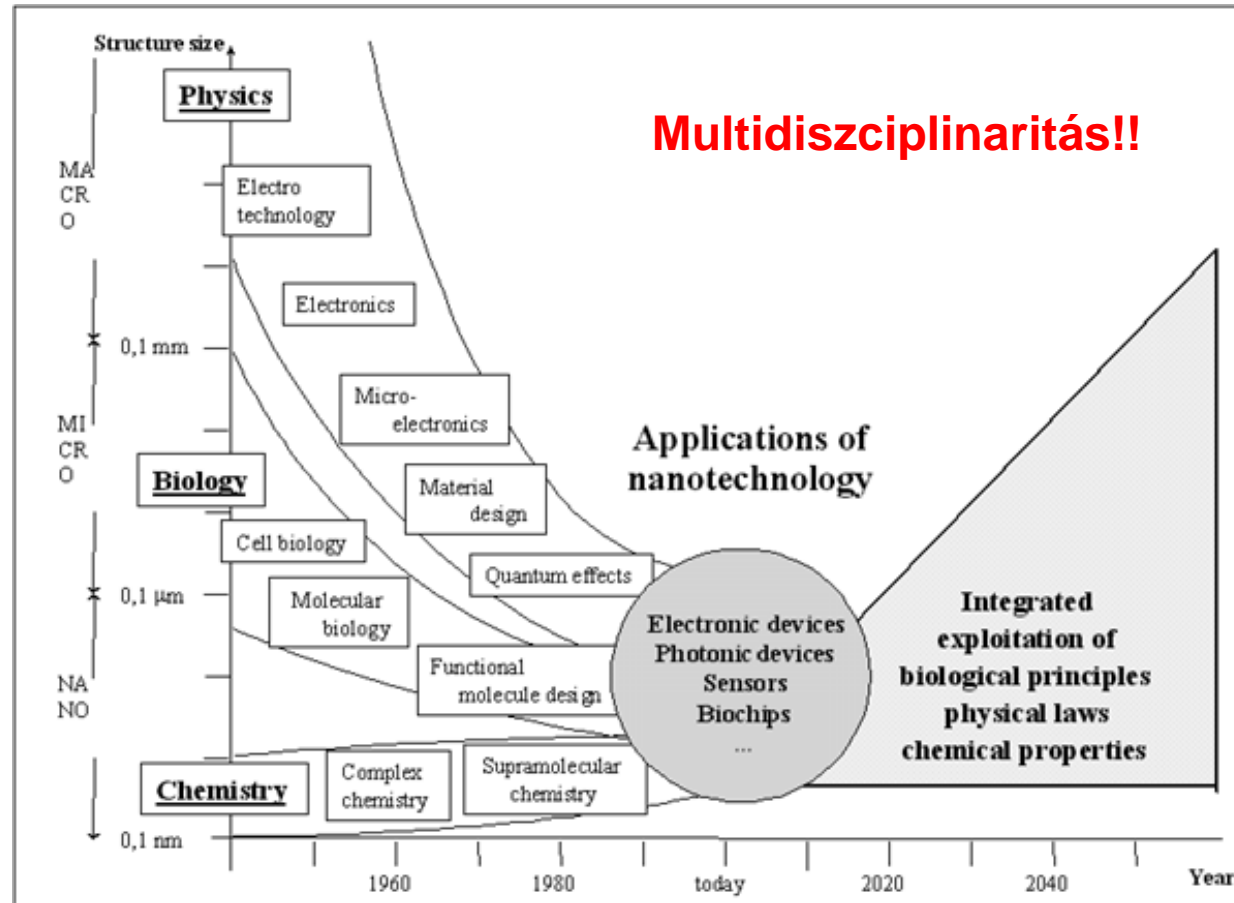
A tradicionális tudományos és technológiai diszciplínák (pl. fizika, biológia, kémia) egybefonódnak a nanotudományban és nanotechnológiában.

„A nanotechnológiai játék neve a multidiszciplinaritás”. (Chilcott, 2001).

1. Bevezetés

Fizika + Biológia + Kémia = Nanotudomány

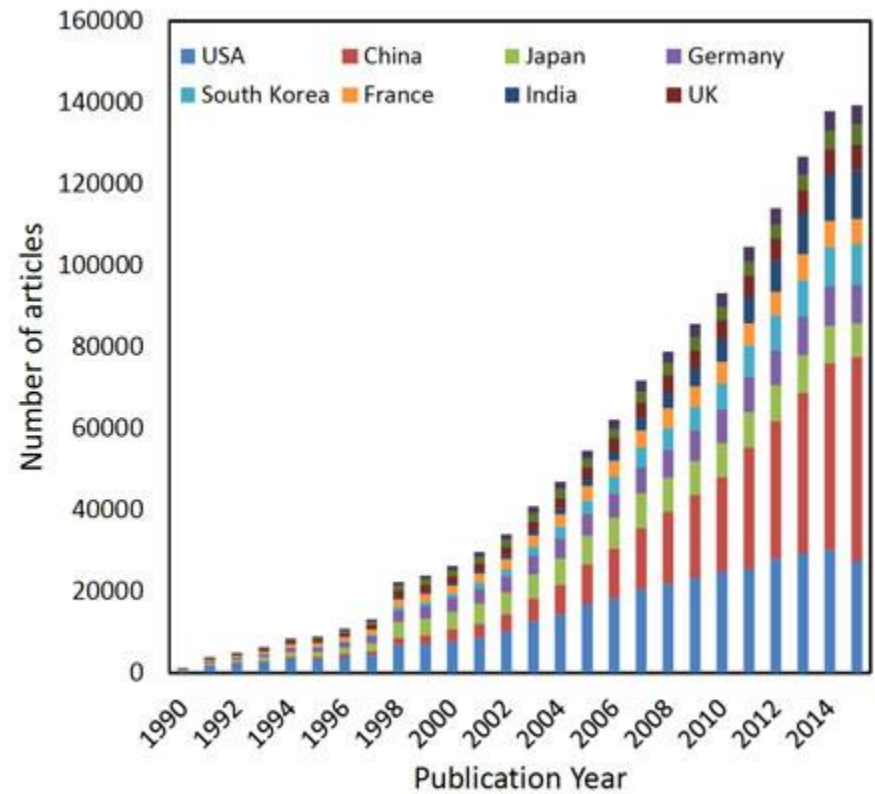

A természettudományok határai elmosódnak a nanométeres mérettartományban

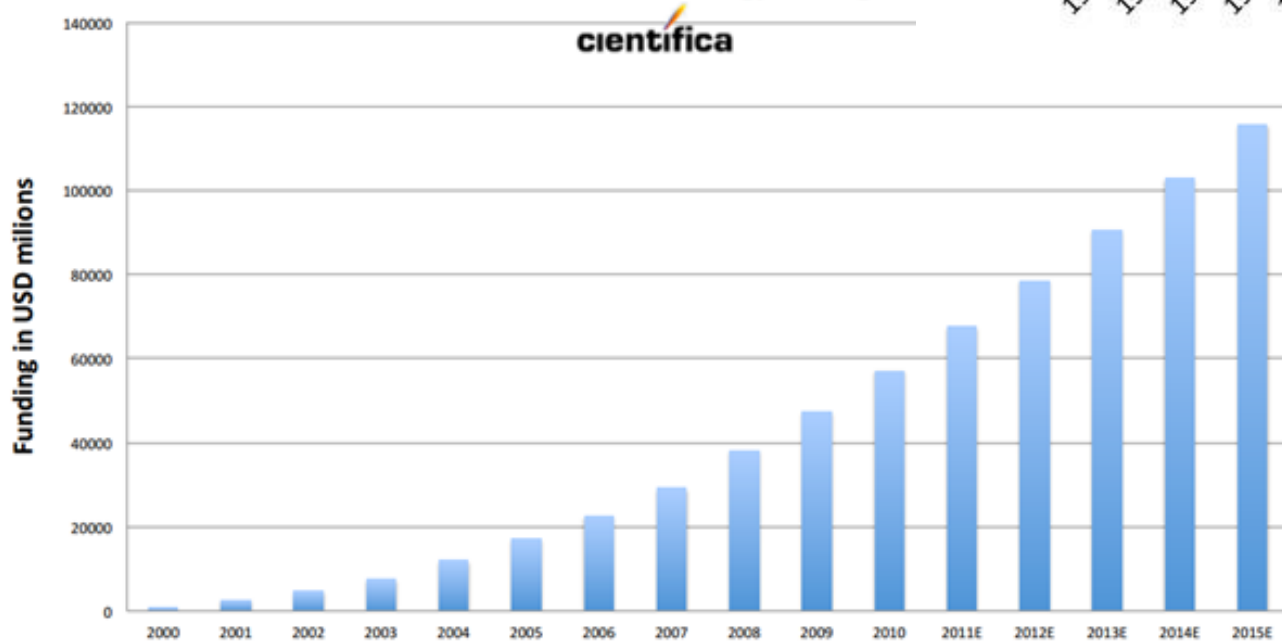
1. Bevezetés

A nanoszféra növekedése:

- sokáig közel exponenciális növekedés minden téren
- szigmoid szerű tetőzést vártak, de ez nem teljesül minden téren (pl. funding)

Total Global Nanotechnology Funding

https://www.nanowerk.com/nanotechnology/ten_things_you_should_know_6.php

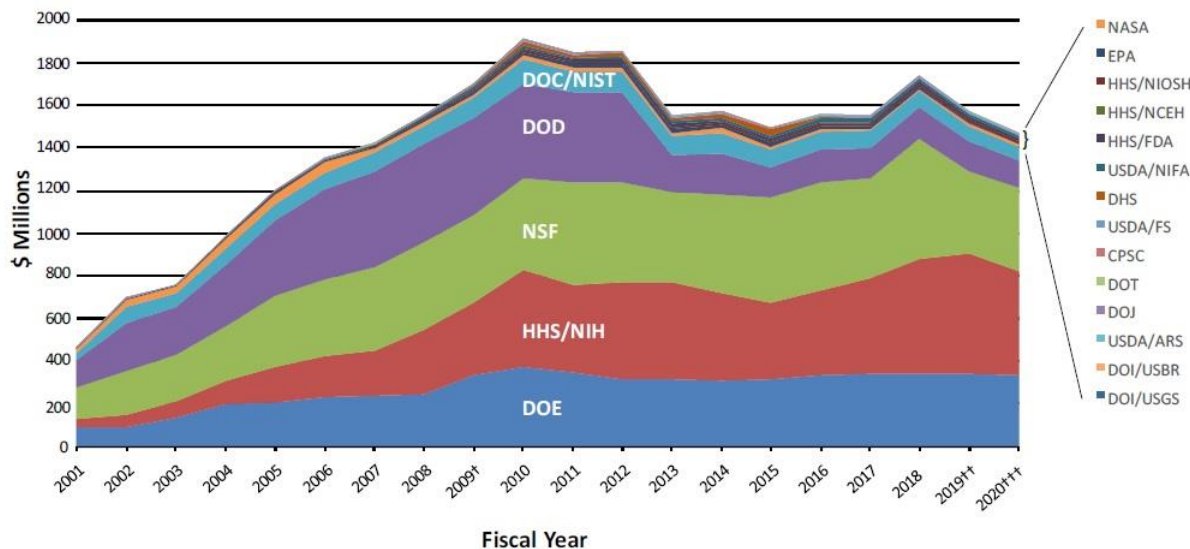
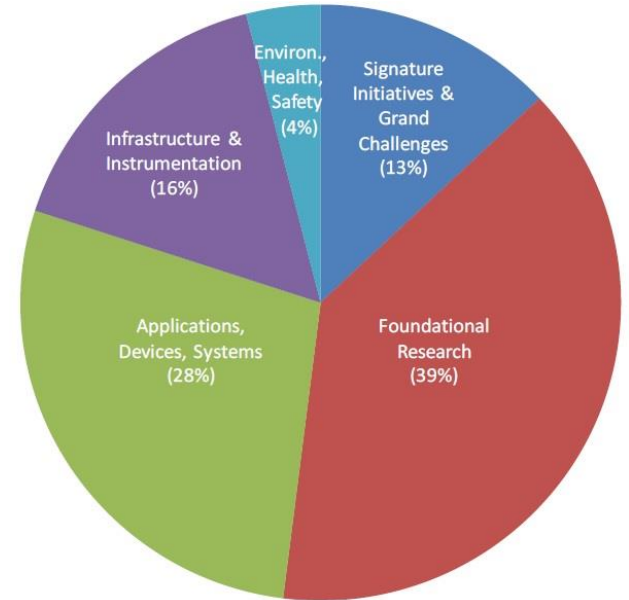
<http://nanoscience.alliedacademies.com/2018>

1. Bevezetés

Az NNI budget felosztása szervezetenként az USA-ban

A főbb szervezeti egységek:

- Consumer Product Safety Commission (CPSC)¹
- Department of Commerce (DOC)
  - National Institute of Standards and Technology (NIST)
- Department of Defense (DOD)
- Department of Energy (DOE)
- Department of Health and Human Services (DHHS)
  - Food and Drug Administration (FDA)
  - National Institute for Occupational Safety and Health (NIOSH)
  - National Institutes of Health (NIH)
- Department of Homeland Security (DHS)
- Department of Transportation (DOT)
  - Federal Highway Administration (FHWA)
- Environmental Protection Agency (EPA)
- National Aeronautics and Space Administration (NASA)
- National Science Foundation (NSF)
- U.S. Department of Agriculture (USDA)
  - Agricultural Research Service (ARS)
  - Forest Service (FS)
  - National Institute of Food and Agriculture (NIFA)

1. Bevezetés

A nanotudomány/technológia fontosabb részterületei

- **nanoelektronika:** a nanotechnológia alkalmazása elektronikus eszközökben ill. azok létrehozásához.
- **nanometrológia:** mérés technika és mikroszkópia a nanotartományban (pl. transzmissziós és pásztázó elektronmikroszkópia, atomerő mikroszkópia stb.)
- **nanofluidika:** folyadék manipulálása (mozgatása), az áramlás viselkedésének tanulmányozása a nl-es térfogatok nagyságrendjében.
- **nanoengineering:** a nanotechnológia szinonimájaként is használják, de ez a mérnöki aspektusra fókuszál a tudományos megközelítéssel szemben
- nanomedicine, nanotoxicology, nanobiotechnology, stb.

1. Bevezetés

Bio- és nanoszenzorika definíciók

➤ **bioszenzor:** olyan érzékelők, melyek **biológiailag aktív** anyagokat alkalmaznak érzékelési célra és képesek komplex mintában nagy szelektivitással célanyagok koncentráció mérésére (csoportosítás az érzékelési folyamat/kölcsönhatás alapján és nem a mérendő tulajdonság alapján) (Harsányi).

➤ **nanoszenzor:** Nanosensors are chemical or mechanical sensors that can be used to **detect the presence of chemical species and nanoparticles**, or monitor physical parameters such as temperature, **on the nanoscale**. They also find use in medical diagnostic applications. (nature.com)

1. Bevezetés

A nanotechnológia fontosabb eddigi eredményei – megkülönböztetés:

Nano-enhanced:

Akkor nevezhetünk így egy eszközt/terméket/technológiát, ha az a nano-komponens (nanoanyagok) jelenléte nélkül is működőképes lenne fizikailag, azonban a nano-komponens jelenléte jelentősen javít az eszköz/termék tulajdonságain. Példa: nanokompozit PET palackok.

Nano-enabled:

Egy eszköz/termék/technológia akkor, ha a nano-komponens nélkül az eszköz fizikailag nem működőképes. A nano-komponens esszenciálisan hozzájárul a makroszkopikustól eltérő fizikájával ahhoz, hogy az eszköz egyáltalán működhessen. Példa: plazmonikus érzékelők. Okostextilek stb.

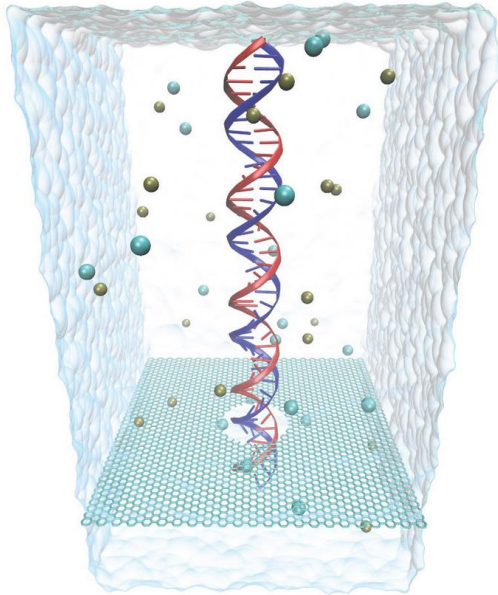

1. Bevezetés

Nano-enabled és nano-enhanced: Példa – grafén

Nanopórusok

DNS szekvenálás

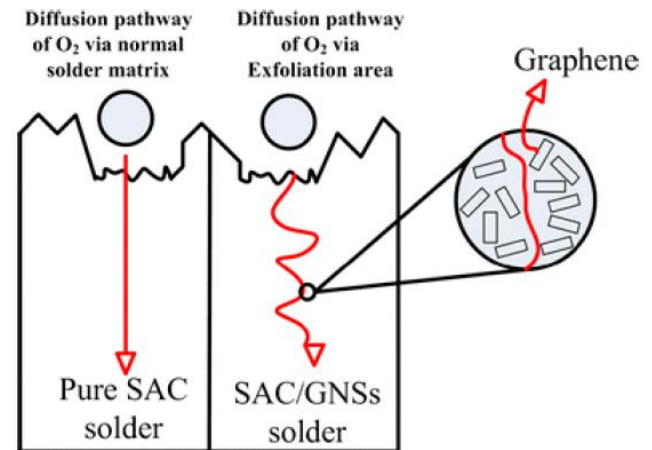
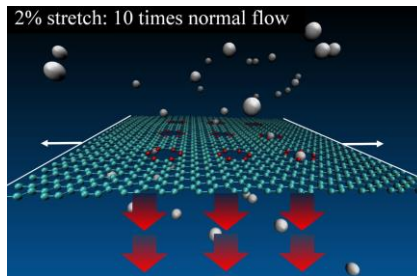
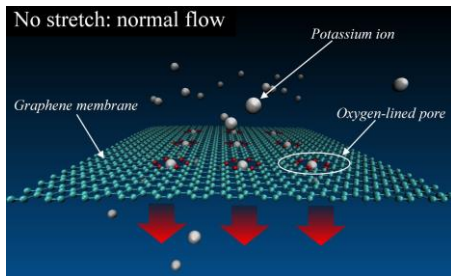
Nanokopozitok

Szerkezeti elemek,
fogyasztói termékek

Korrózióálló
forraszpasztta

Ionszeparáció -> energiacella, energy harvesting

1. Bevezetés

A nanotechnológia fontosabb eddigi eredményei:

Önkényes csoportosítás:

- tényleges piaci termékek (beépültek életünkbe),
- prototípus szinten működik, de még nem kész termék (nagy ígéretek),
- proof of concept, vagy technológia demonstráló „extrémítás”.

Tényleges piaci termékek:

- elsősorban passzív, ritkábban aktív nanostruktúrák
- **adalékolt anyagok** jobb mechanikai, termikus stb. tulajdonságok elérésére pl. CNT* adalékolt teniszütő váz, nano-SiO₂ adalékolt beton, Cu NP* adalékolt csomagolóanyag, szélvédőmosó folyadék stb.
- **kozmetikai eszközök:** pl. TiO₂, ZnO adalékolt naptejek és krémek leégés ellen, Ag NP antibakteriális hatása, módosított fullerének antioxidáns hatása.
- **bevonatok, festékek:** adaléktól függően antisztatikus, antibakteriális, szuperhidrofób, öntisztuló stb. hatás. (pl. Ag NP, CNT, TiO₂)...de ruhák esetében is hasonló anyagokkal, hasonló funkciók.

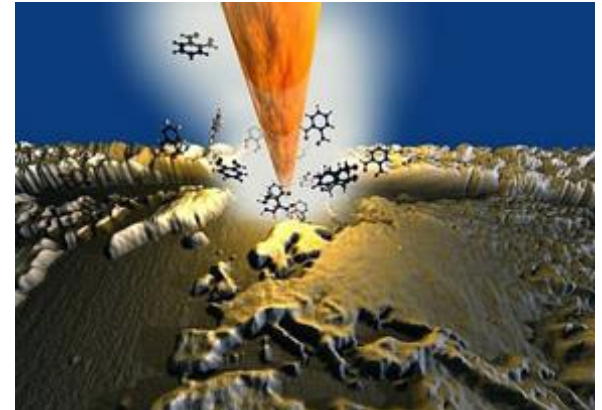
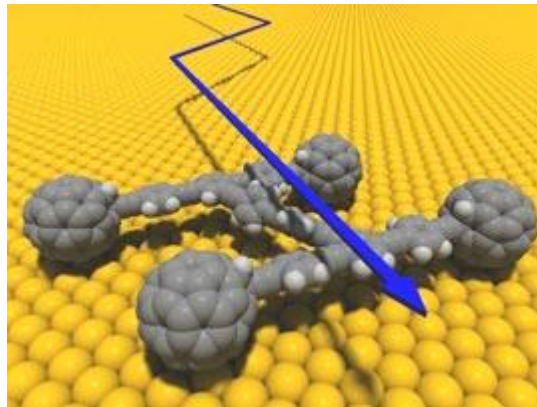
1. Bevezetés

Prototípus szintű eredmények, ígéretetek:

- **grafén**, és grafént alkalmazó rugalmas kijelzők,
- **nanomedicine**: pl. betegség diagnosztikában, **bioérzékelők**, hatóanyagok célzott bevitele, lokalizált rákterápia (intelligens hatóanyag) stb.
- nano-elemeket alkalmazó, jobb tulajdonságokkal rendelkező érzékelők, **nanoérzékelők**,
- **nanoelektronika** (nano-elemekkel kiegészített mikroelektronikai alkalmazások és szorosan kvantummechanikai elveken alapuló eszközök is).

Extremitások (technológia demonstráció):

- nano-auto (2006),
- nano-térkép (2010),
- nano.gov

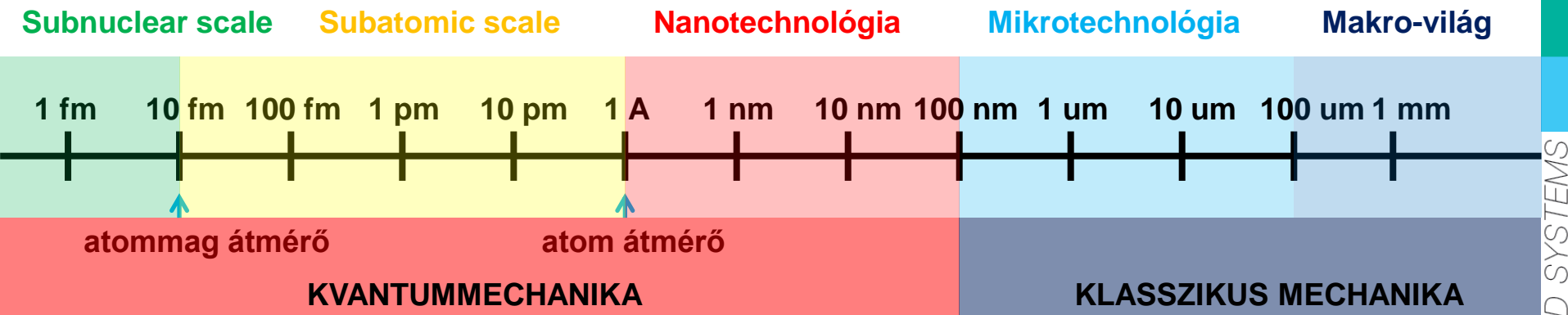

2. Nanoorientáció

Nanoszerkezetű anyagok (nanostruktúrák) definíciója (NNI):

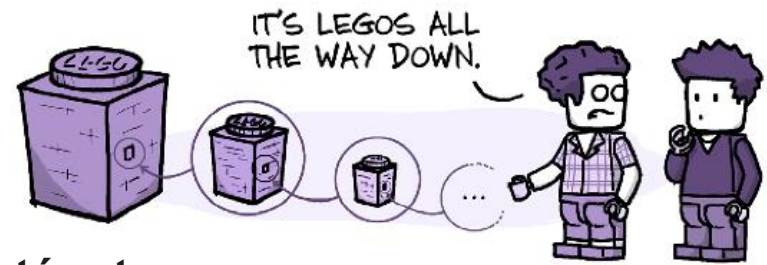
Legalább egy irányban 100 nm alatti méret

De honnan jön ez a 100 nm ???

- A 100 nm a kvantummechanika hatáskörének felső határa, vagyis a nanotudomány egész területe definíció szinten is kötve van a klasszikustól eltérő jelenségekhez, amit a kvantum hatások okoznak.
- Bár az elterjedt definíciók csak felső korlátot adnak meg (100 nm), az alsó tartományon nem jellemző, hogy a nanotudomány behatoljon a szubatomi, vagy magfizikához tartozó területekre (alapvető építőelem az atom).

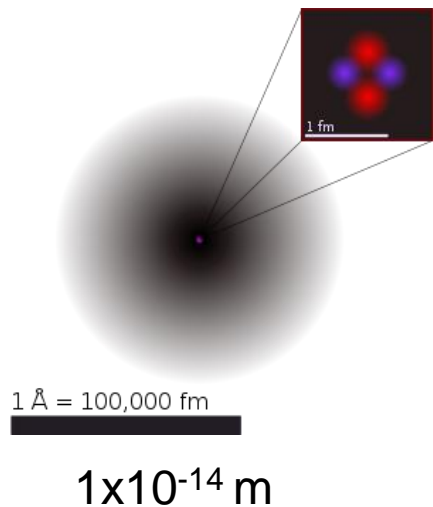
2. Nanorientáció

Az atom (mint nanotechnológiai alapkő) története:

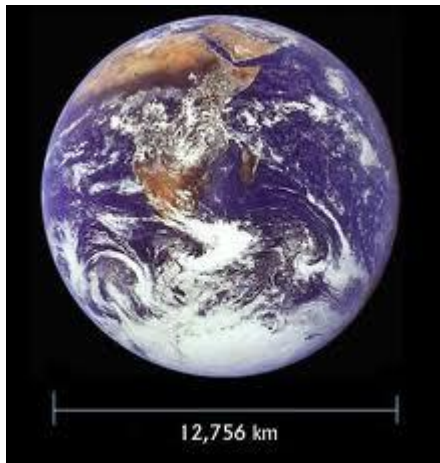
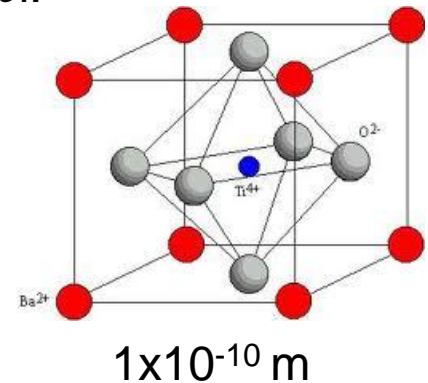
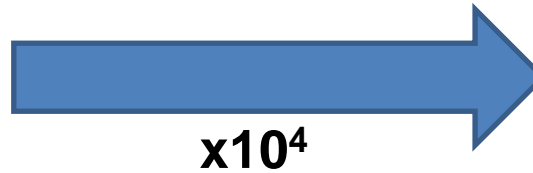
- Az ókori görögök (Empedoklész ~i.e. 450) négy eleme és tulajdonsága
- Arisztotelész (~i.e. 330) folytonos anyaga
- Atom = oszthatatlan Demokritosz (~i.e. 420), atomisták
- 1803 John Dalton – molekulákká csoportosulás arányai
- 1905 Einstein – Brown mozgás magyarázata
- 1897 Thomson – elektron felfedezése: az atom nem is oszthatatlan
- 1904 Thomson – ‘szilvás puding’ atommodell
- 1911 Rutherford – pozitív atommag felfedezése, ‘planetáris’ modell
- 1913 Bohr – rögzített elektron pályák és energia állapotok
- 1932 Chadwick – neutron is van a magban
- 1964 Murray Gell-Mann – kvark elmélet (felfedezésük egészen 1990ig)
- Azóta: Standard modell, Higgs-bozon stb.

2. Nanoorientáció – méretskálák

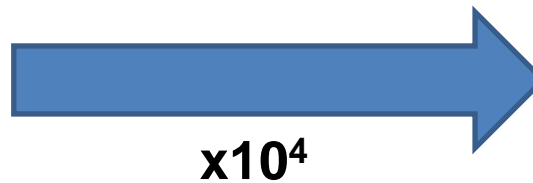
Atommag
átmérője

Atomok távolsága pl.
ráciban

Föld
átmérője

Föld-Nap
távolság

$1,3 \times 10^7$ m

$1,5 \times 10^{11}$ m

2. Nanoorientáció

A kvantummechanika hatásköre – meddig tart?

Gribbin „kockacukor” hasonlata

Kiindulás Plack-állandó: $6,55 \times 10^{-27}$ ergs (erg: g, cm, s rendszer)

Elektron tömege: 9×10^{-28} g – ebben a nagyságrendben „hat”.

Hasonlítsuk valami számunkra megfogható dologhoz:

Vegyünk 10^{27} db 1 cm-es kockacukrot (10^{27} cm)

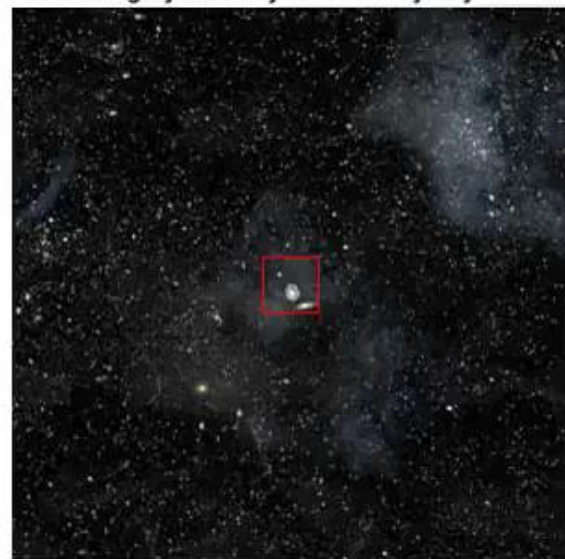
Egy fényév kb. 10^{18} cm -> kockacukor sorunk hossza 10^9 fényév

Ismert legtávolabbi galaxis távolsága 10^{10} fényév

**Az ember a logaritmikus
hosszskála közepén**

10 million light years away from the Milky Way.

10^{+23} meters

1.0 s

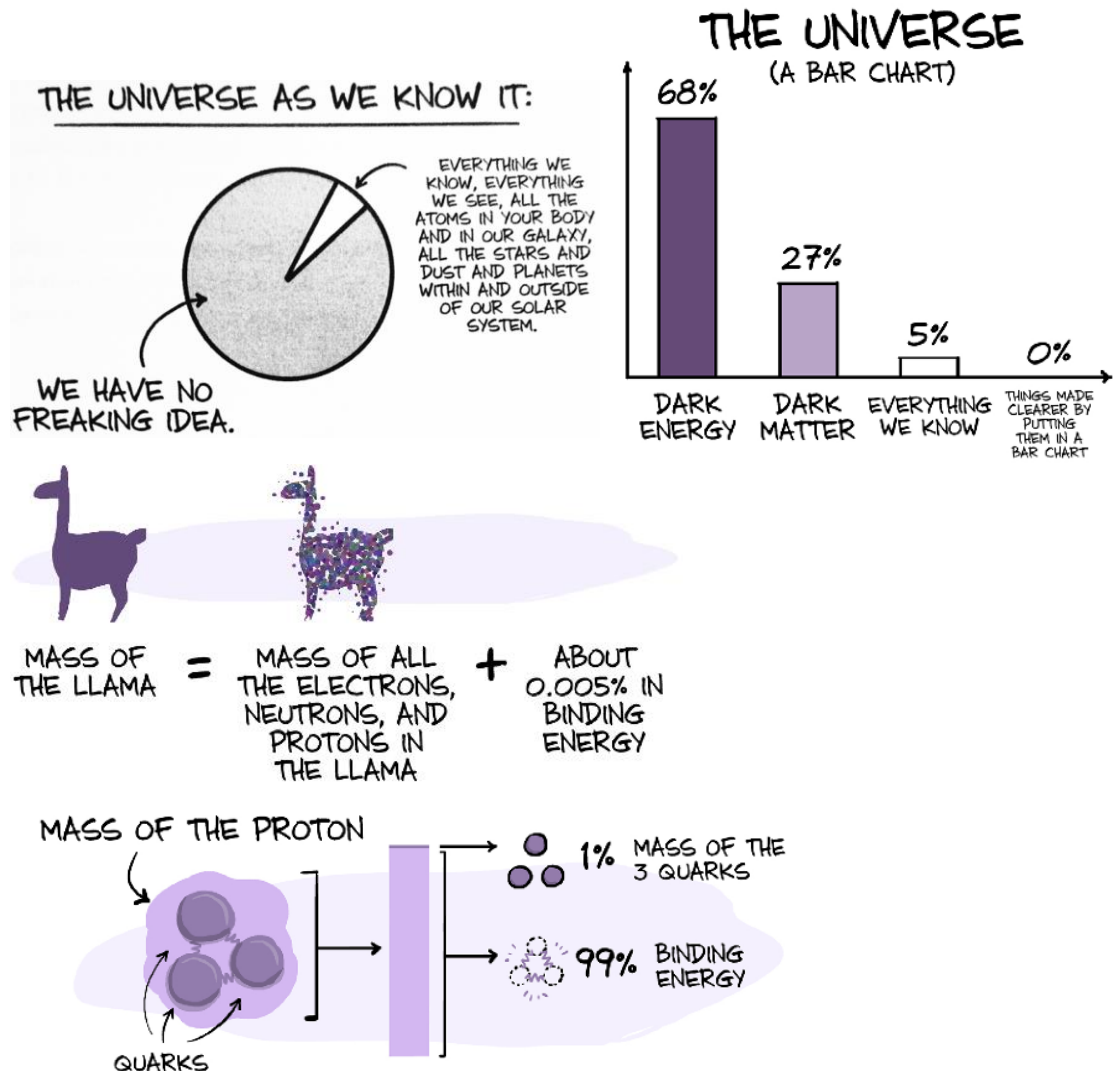
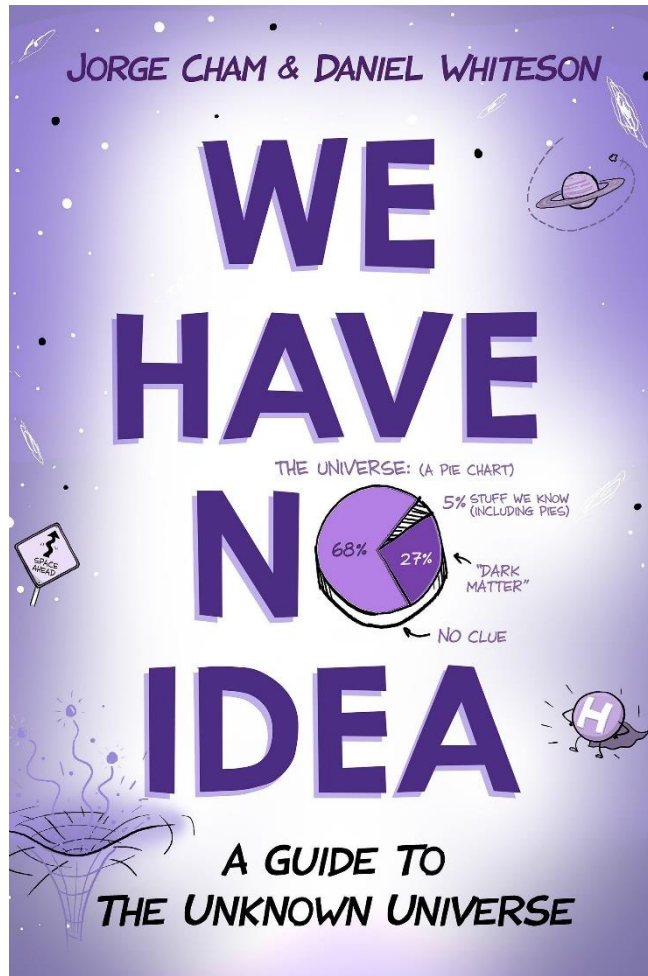
10 million light years

2. Nanoorientáció

Miért nem hatol be a nanotudomány a szubatomi skálára?

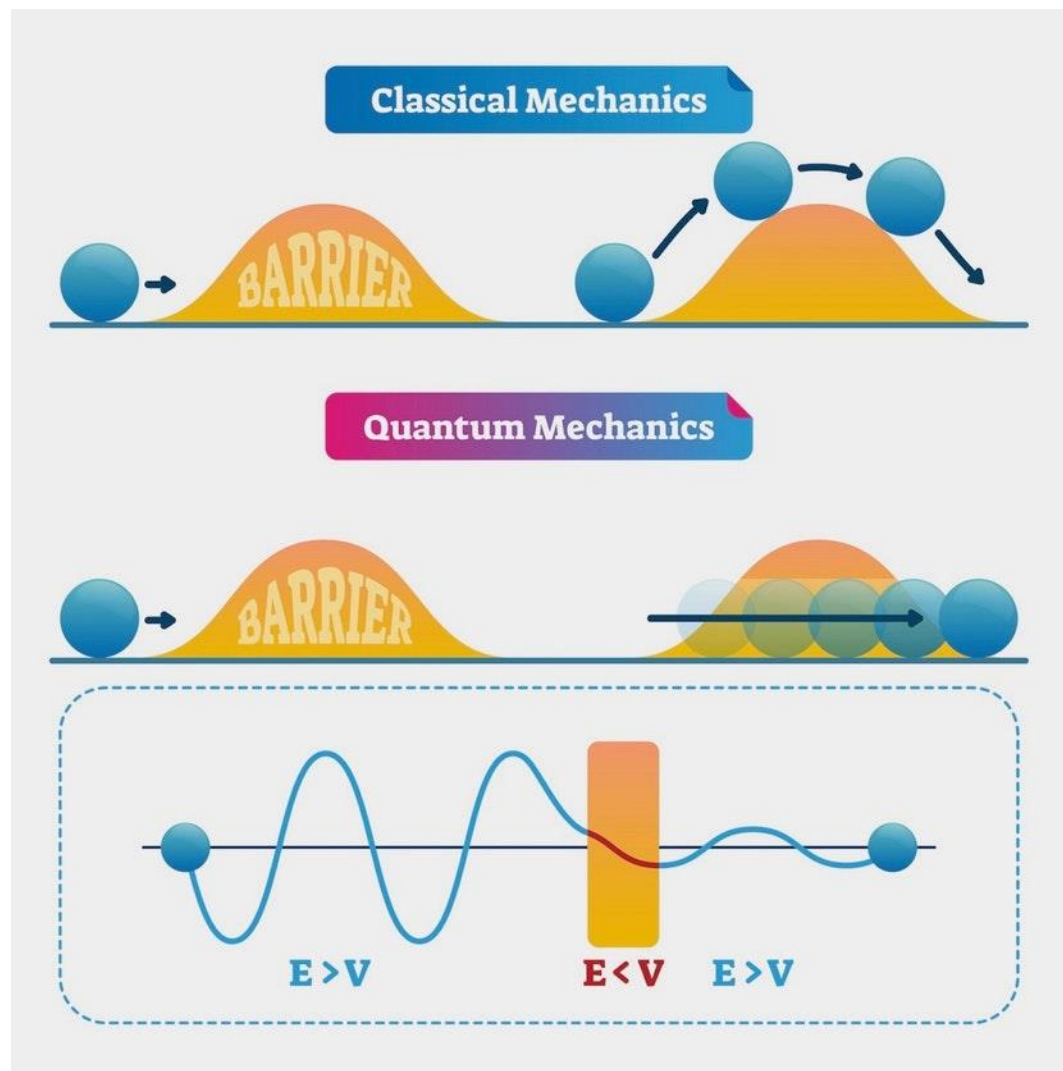

2. Nanoorientáció

Klasszikus kvantummechanikai effektusok – Alagúthatás

Friss hír: az elektron potenciálgáton történő áthaladása „azonnali”, (vagyis attoszekundumos lézerrel nem mérhető ki zajszint alatti idő, arra, amit a potenciálgát „belsejében” tölt az elektron)

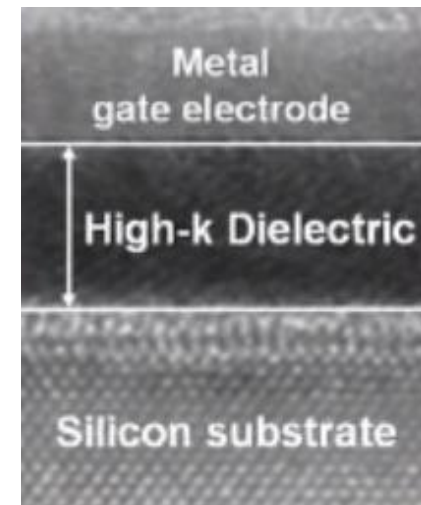
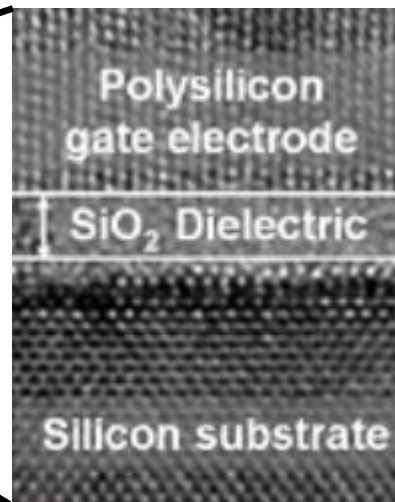
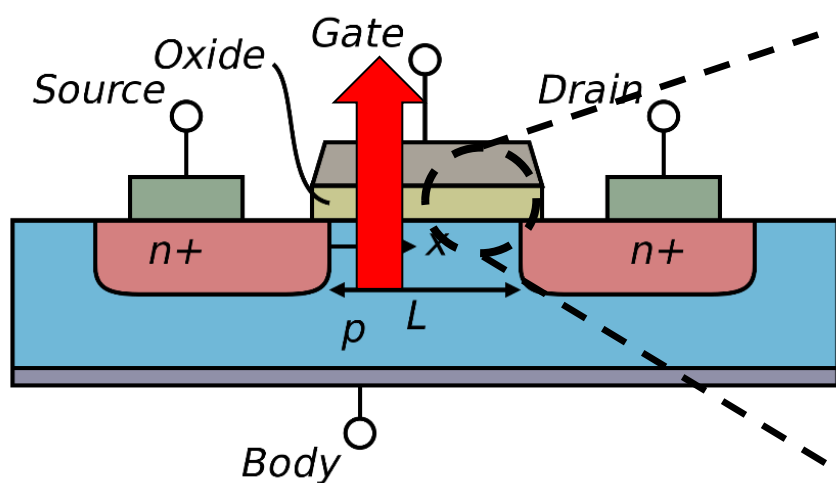
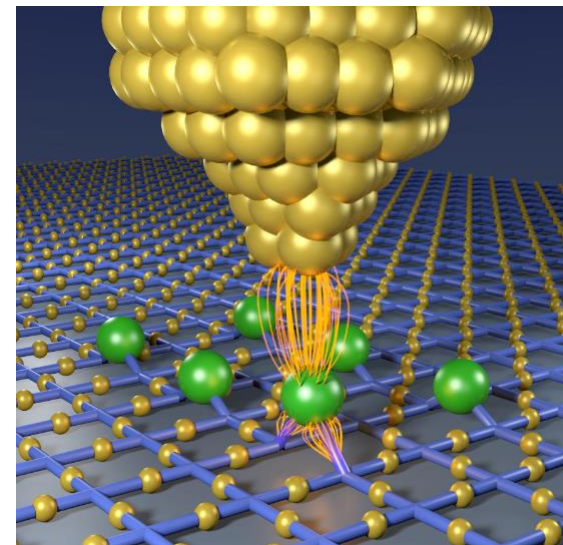
<https://cosmosmagazine.com/physics/quantum-tunnelling-is-instantaneous-researchers-find>

2. Nanoorientáció

Az alagúthatás egyszerre nagy lehetőség és nagy probléma

- atomi szintű képzés és manipuláció pásztázó alagútmikroszkóppal,
- nagy mennyiségű feleslegesen elszivárgó és disszipáló áram a nanoelektronikában.

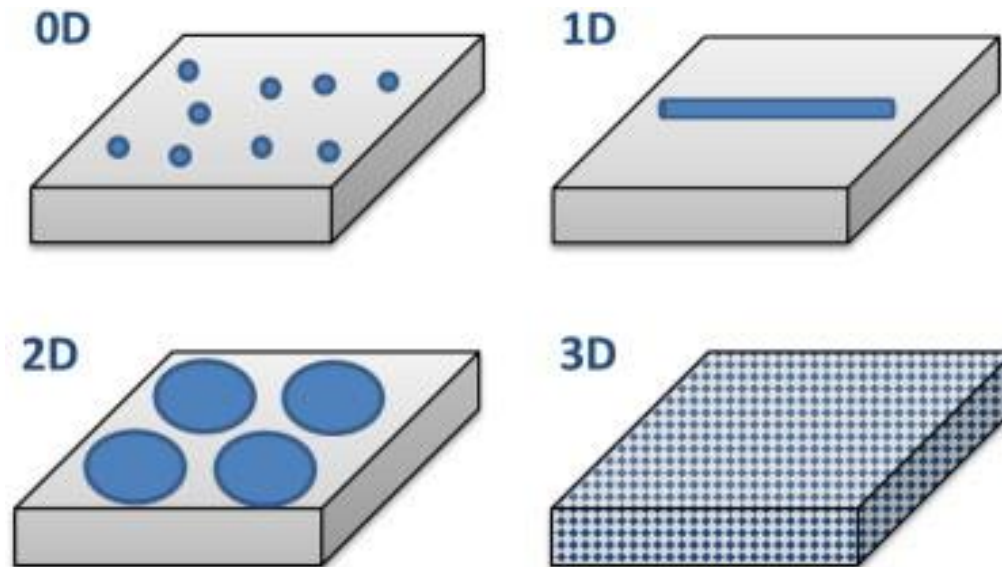
$$T \approx \frac{16E(V_0 - E)}{V_0^2} e^{-2\alpha L}$$

3. Nanoanyagok csoportosítása

Nanoszerkezetű anyagok (nanostruktúrák) definíciója (NNI):

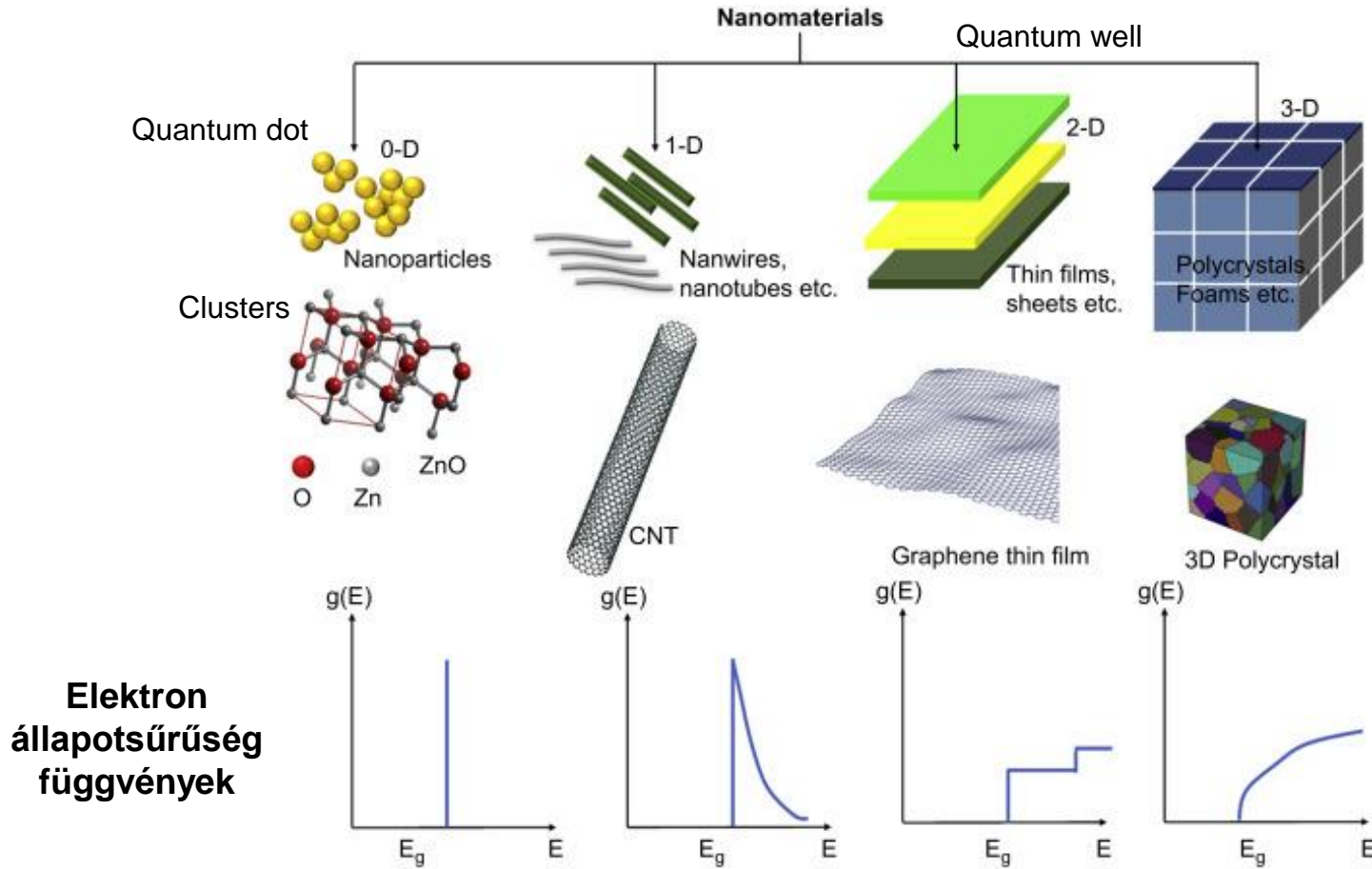
Legalább egy dimenzió mentén 100 nm alatti méret

Attól függően, hogy hány dimenzió mentén teljesül (vagy sem) ez a korlátozás megkülönböztetünk 0D, 1D, 2D és 3D-s nanoanyagokat

3. Nanoanyagok csoportosítása

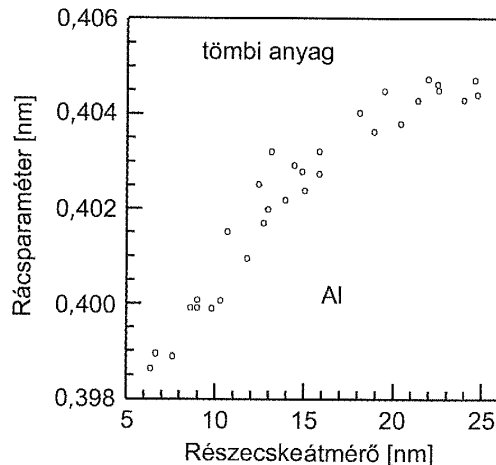
Példák – kvantum korlátozottság (quantum confinement)

3. Nanoanyagok csoportosítása

Nanoméretű részecskék, klaszterek (0D)

- a geometriai alak változatos lehet
  - közel gömszerű (equiaxiális), kocka, hasáb, koplex (izokaéder), héjszerkezet
  - az alak (azonos anyagnál is) változhat a részecske méretével
- lehet egykristály és polikristály is
- fém nanoszemcsék -> a rácsállandó függ a részecske átmérőjétől
  - rácskontrakció
  - oka: felületi atomok arányának növekedése, „felületi nyomás”
- klaszter: max. néhány ezer atom, átmenet az atom és a tömbi anyag között
- könnyen bejut a szervezetbe -> egészségügyi, kockázat?

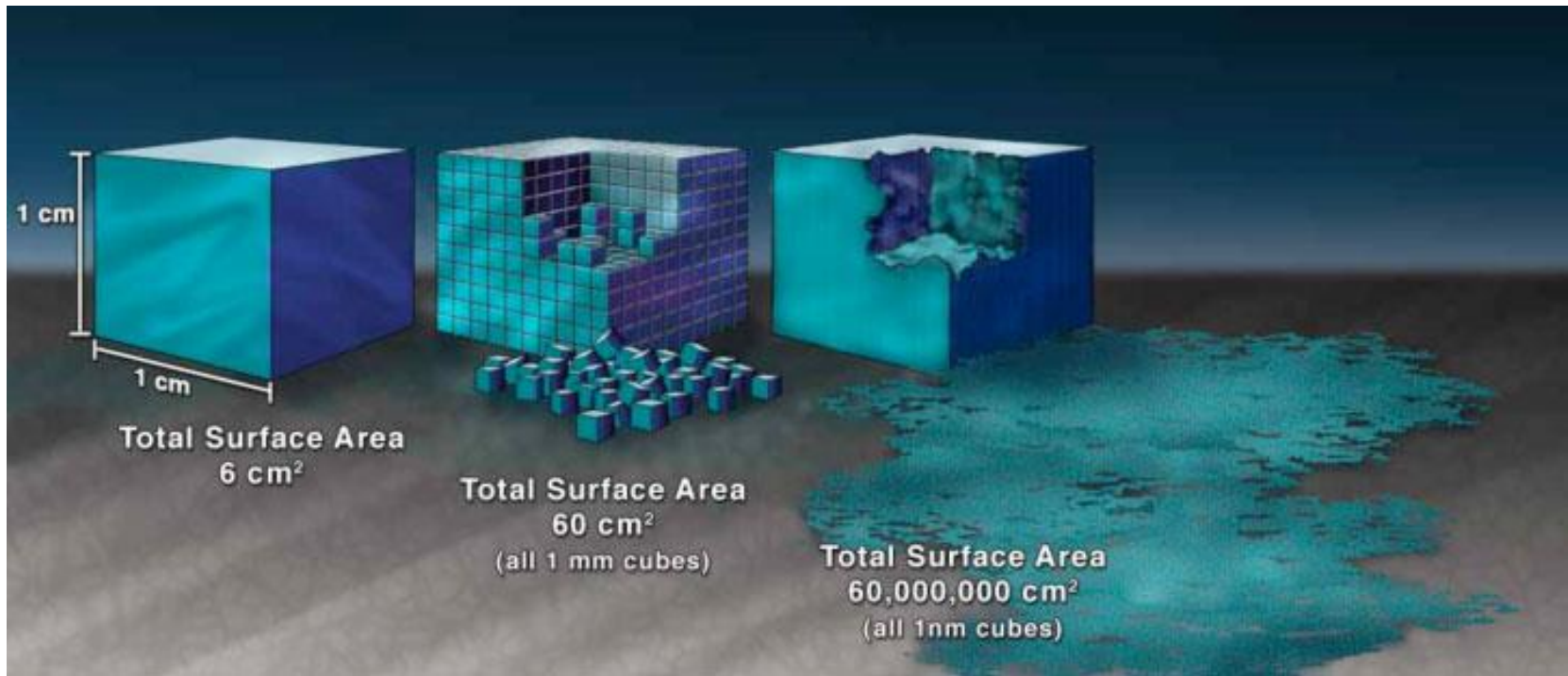
Héjak száma	Összes atom száma	Felületi atomok aránya
0	1	100%
1	13	92%
2	55	76%
3	147	45%

3. Nanoanyagok csoportosítása

Felületi atomok arányának növekedése – illusztráció:

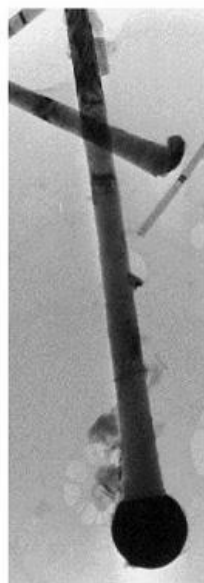
Kérdés: miért „édesebb” a porcukor, mint a kristálycukor?

3. Nanoanyagok csoportosítása

Nanoméretű szálak, rudak, csövek (1D)

- jellemzésükre a hossz/átmérő arányt használják (aspect ratio)
- szinte minden anyagból lehetséges előállítani
  - fémek, nemfémes, félvezető, vegyületek (oxidok, nitridek stb.)
- nanocsöveket csak réteges szerkezetű anyagokból lehet csinálni (pl. grafit)
- alkalmazás szenzorikában, illetve nano- és optoelektronikai eszközökben

400 nm
GaAs

SWNT

MWNT

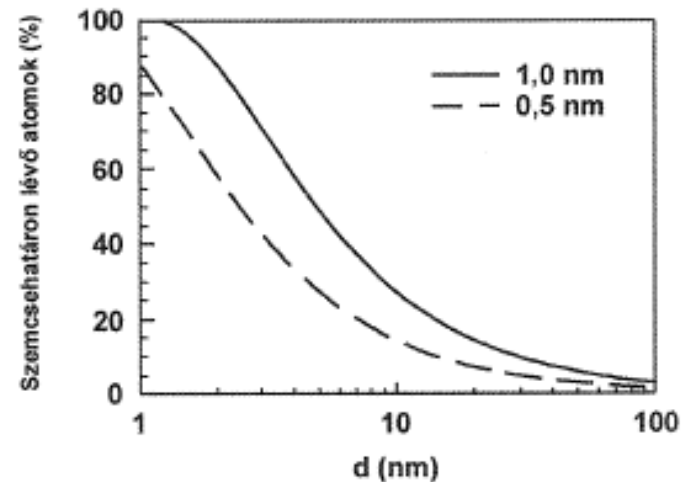
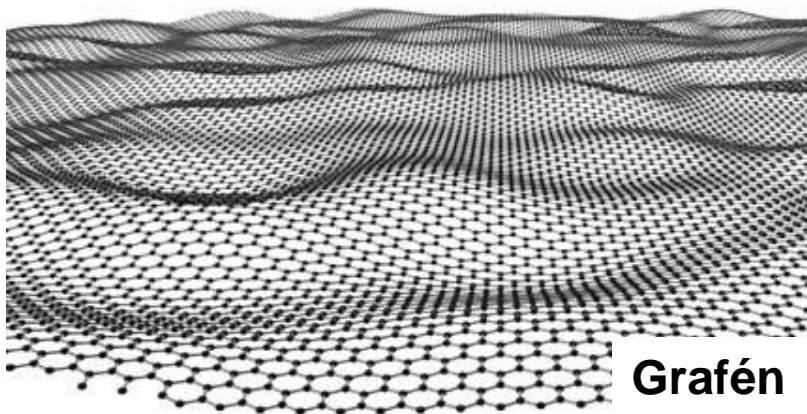
3. Nanoanyagok csoportosítása

Nanoméretű vékonyrétegek és bevonatok (2D)

- vékonyrétegek mikroelektronikai technológiákkal (PVD, CVD, MBE)
- atomi vastagságú rétegek pl. grafén
- nanorétegek szendvicsszerkezetben -> kvantummechanikai hatások pl. alagúteffektus -> spintronikai eszközökben alkalmazhatók

Nanokristályos anyagok (3D)

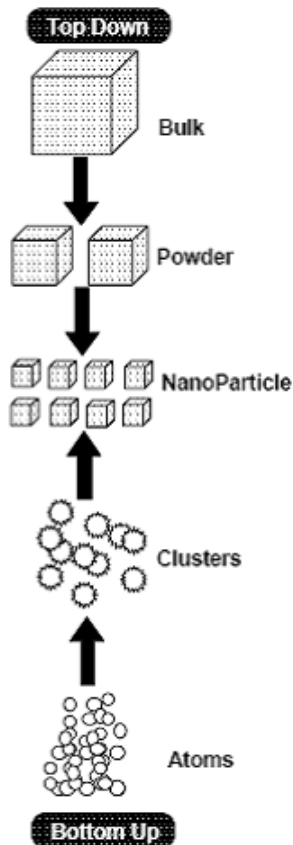
- polikristályos anyag, de nanokrisztallitokkal
- a szemcsehatárokon lévő atomok száma megnő -> tulajdonságok változása

3. Nanoanyagok csoportosítása

A nanostruktúrált anyagok előállításának alapvető irányai:

Top-down és Bottom-up építkezés!

- alulról felfelé alapvető építőegységekből indulunk ki, amik atomok vagy molekulák,
- az **önszerveződés** a természet egyik kedvelt módszere dolgok létrehozására -> önszerveződő rétegek (külön előadás).

	Alulról felfelé		Felülről lefelé	
Kémiai reakciók	Önszerveződés	Elhelyezés	Litográfia	Vágás, nyomás, esztergályozás
Molekulák	Kristályok rétegek, csövek	Kísérleti atomi vagy molekuláris eszközök	Elektronikus eszközök	Megmunkált felületek
Kozmetikumok, üzemanyag adalékok	Kijelzők		Komputeres chipek MEMS-ek	Jó minőségű optikai gödör lézerek

Felhasznált és ajánlott irodalom:

Konczos Géza: Bevezetés a nanoszerkezetű anyagok világába

Mojzes Imre, Molnár László Milán: Nanotechnológia

Bharat Bhushan: Springer Handbook of Nanotechnology

Bharat Bhushan: Handbook of Micro/Nano Tribology (CRC)

Tudományos ismeretterjesztő irodalom:

Jorge Cham, Daniel Whiteson: We Have No Idea

Stephen Hawking: Az idő rövid története

Richard P. Feynman: A fizikai törvények jellege

John Gribbin: Schrödinger Kiscicái és a valóság keresése

Ajánlott internetes oldalak:

NNI: National Nanotechnology Initiative

Legfrissebb nanoval kapcsolatos hírek

- nano.gov

Nanotechnológiai adattár és ingyenes online kurzusok

- nanohub.org

Nano fogalmak, anyagok, alkalmazások:

- understandingnano.com
- nanowerk.com